

Ilmiy maqola / Original article

O'ZBEK OILALARIDA HUQUQIY SOTSIALIZATSIYA HUQUQIY SAVODXONLIKNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI SIFATIDA

M.X.Kamilova¹

1. Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mas'ul muallif: Kamilova Madina Xamidjanovna, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Accepted: 08 August 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Kamilova, M. X. O'ZBEK OILALARIDA HUQUQIY SOTSIALIZATSIYA HUQUQIY SAVODXONLIKNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI SIFATIDA / M. X. Kamilova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — T. 7, № 1. — B. 148–151.

Annotatsiya. Maqolada huquqiy savodxonlik psixologik hodisa sifatida tahlil qilinib, uning oila muhitida shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki psixologik determinantlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi - o'zbek oilalarida huquqiy sotsializatsiya jarayonini izohlovchi psixologik omillarni nazariy jihatdan tizimlashtirish va ular o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi konseptual modelni ishlab chiqishdir. Tahlil natijasida to'rt asosiy determinant ajratib ko'rsatildi: huquqiy institutlarga ishonch, huquqiy nigilizm va o'rganilgan nochorlik, ota-onaning tarbiya uslubi hamda huquqiy o'z-samaradorlik. Maqola yakunida milliy madaniy kontekstga moslashtirilgan konseptual model va keyingi empirik tadqiqotlar uchun ilmiy gipotezalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: huquqiy sotsializatsiya, huquqiy savodxonlik, huquqiy ong, institutga ishonch, huquqiy nigilizm, o'rganilgan nochorlik, tarbiya uslubi, huquqiy o'z-samaradorlik, oila psixologiyasi.

ПРАВОВАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ДЕТЕРМИНАНТ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ

Аннотация. В статье анализируется правовая грамотность как психологический феномен и рассматриваются внутренние психологические детерминанты, влияющие на ее формирование в семейной среде. Цель исследования – теоретическая систематизация психологических факторов, объясняющих процесс правовой социализации в узбекских семьях, и разработка концептуальной модели, отражающей взаимосвязь между ними. В результате анализа были выявлены четыре основных детерминанта: доверие к правовым институтам, правовой нигилизм и выученная беспомощность, стиль воспитания родителей и правовая самоэффективность. В конце статьи предложена концептуальная модель, адаптированная к национальному культурному контексту, и научные гипотезы для дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: правовая социализация, правовая грамотность, правовое сознание, доверие к институту, правовой нигилизм, выученная беспомощность, стиль воспитания, правовая самоэффективность, семейная психология.

LEGAL SOCIALIZATION IN UZBEK FAMILIES AS A PSYCHOLOGICAL DETERMINANT OF LEGAL LITERACY

Abstract. The article analyzes legal literacy as a psychological phenomenon and considers internal psychological determinants that influence its formation in the family environment. The purpose of the study is to theoretically systematize the psychological factors explaining the process of legal socialization in Uzbek families and develop a conceptual model reflecting the relationship between them. As a result of the analysis, four main determinants were identified: trust in legal institutions, legal nihilism and learned helplessness, parental upbringing style and legal self-efficacy. At the end of the article, a conceptual model adapted to the national cultural context and scientific hypotheses for further empirical research are proposed.

Keywords: legal socialization, legal literacy, legal consciousness, trust in the institution, legal nihilism, learned helplessness, upbringing style, legal self-efficacy, family psychology.

Kirish. Fuqarolarning o'z huquq va majburiyatlarini bilishi, ularni amalda qo'llay olishi hamda huquqiy institutlar bilan ongli munosabatga kirisha olishi zamonaviy huquqiy davlatning asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda olib borilayotgan huquqiy islohotlar, jumladan, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan davlat siyosati huquqiy savodxonlik muammosini nafaqat huquqiy, balki psixologik nuqtai nazardan o'rganishni dolzarb qilib qo'ymoqda.

Huquqiy savodxonlik ko'pincha sof bilim darajasi - qonunlardan xabardorlik sifatida talqin qilinadi. Biroq psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, shaxsning huquqiy bilimga ega bo'lishi va shu bilimga muvofiq xulq-atvor namoyon etishi har doim ham bir-biriga mos kelmaydi. Inson qonunni bilishi mumkin, ammo unga ishonmasligi, undan foydalanishga o'zida kuch sezmasligi yoki huquqiy faollikni befoyda deb hisoblashi mumkin. Demak, huquqiy savodxonlik faqat bilim emas, balki motivatsion, emotsional va ishonchga oid komponentlarni ham qamrab oluvchi murakkab psixologik tuzilmadir. Bu psixologik tuzilma birinchi navbatda oila muhitida shakllanadi. Bola huquq, adolat, hokimiyat va majburiyat haqidagi dastlabki tasavvurlarini maktab yoki rasmiy huquqiy ta'limdan emas, balki ota-onasining xatti-harakatlari, oiladagi mulohazalar va mulloqot uslubi va kattalarning huquqiy institutlarga munosabatini kuzatish orqali o'zlashtiradi. Aynan shu jarayon ilmiy adabiyotda huquqiy sotsializatsiya tushunchasi bilan ifodalanadi.

Huquqiy sotsializatsiya shaxsning huquqiy normalar, qadriyatlar, huquqiy institutlarga oid tasavvur va munosabatlarni o'zlashtirish jarayonidir. Ushbu tushuncha psixologiya faniga XX asrning ikkinchi yarmida kirib keldi va dastlab bola taraqqiyot psixologiyasi doirasida o'rganildi. Tadqiqotchilar bolaning qonun va adolat haqidagi tasavvurlari yoshga qarab muayyan bosqichlardan o'tishini, ya'ni jazodan qo'rqishga asoslangan ibtidoiy tushunchadan ijtimoiy kelishuv va adolat tamoyiliga asoslangan yetuk huquqiy ongga qarab rivojlanishini aniqladilar. Huquqiy sotsializatsiyaning ijtimoiy-psixologik talqini esa shaxsning huquqiy institutlarga bo'lgan munosabatiga urg'u beradi. Bu yondashuvga ko'ra, fuqaroning qonunga rioya qilishi ko'p hollarda jazo qo'rquvi yoki qonun mazmunini bilish bilan emas, balki huquqiy institutlar adolatli, halol va e'tiborli deb idrok etilishi bilan belgilanadi. Ya'ni shaxsning huquqiy xulqi uning huquq tizimiga bo'lgan ishonchi va uni qonuniy deb tan olishiga bog'liqdir. Bu nazariy qoida mazkur maqola uchun muhim ahamiyatga ega, chunki u huquqiy savodxonlikni bilimdan ishonchga qarab kengaytiradi.

Oila huquqiy sotsializatsiyaning birlamchi va eng ta'sirchan muhiti hisoblanadi. Ijtimoiy o'rganish nazariyasiga muvofiq, bola xulq-atvor namunalari kattalarni kuzatish va ularga taqlid qilish orqali o'zlashtiradi. Agar ota-onaning nizolarni muzokara va qonuniy yo'l bilan hal qilisa, bola huquqiy yo'lga samarali deb o'zlashtiradi; agar kattalar huquqni chetlab o'tish yoki norasmiy aloqalarga tayanishni namoyish etsa, bola ham ayni shu modelni ichki qabul qiladi. Shu tariqa huquqiy munosabat avlodlardan avlodga uzatiladi.

Inson taraqqiyotining ekologik tizimlar nazariyasi oilani bola rivojlanishining eng yaqin muhiti mikrotizim sifatida belgilaydi. Oilada o'zlashtirilgan huquqiy munosabat keyinchalik maktab, mahalla va kengroq ijtimoiy institutlar ta'sirida o'zgarishi yoki mustahkamlanishi mumkin. Biroq dastlabki va eng chuqur iz aynan oilada qoladi. Shuning uchun huquqiy savodxonlikning psixologik ildizlarini o'rganishda oila muhitini markaziy tahlil birligi sifatida olish metodologik jihatdan asoslangan.

Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish huquqiy savodxonlikning oila muhitida shakllanishiga ta'sir etuvchi bir qancha psixologik omilni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Quyida mazkur maqola doirasida eng muhim deb baholangan to'rt determinant ko'rib chiqiladi.

1. Huquqiy institutlarga ishonch. Huquqiy savodxonlikning eng muhim psixologik asoslaridan biri shaxsning sud, huquq-tartibot organlari va davlat institutlariga bo'lgan ishonch darajasidir. Institutga ishonch yuqori bo'lganda, fuqaro o'z huquqlarini bilishga va ulardan foydalanishga ichki rag'bat sezadi, chunki huquqiy yo'l unga real natija berishi mumkin deb hisoblaydi. Ishonch past bo'lganda esa hatto huquqiy bilim ega shaxs ham huquqiy faollikdan tiyiladi. Oilada kattalarning institutlar haqidagi mulohazalari - ishonch yoki ishonchsizlik ohangi - bolaga bevosita uzatiladi va uning kelajakdagi huquqiy munosabatini oldindan belgilab beradi.

2. Huquqiy nigilizm va o'rganilgan nochorlik. Huquqiy nigilizm - huquqning ijtimoiy qadriyat sifatidagi ahamiyatini inkor etuvchi yoki uni befoyda deb baholovchi psixologik munosabatdir. U ko'pincha o'rganilgan nochorlik hodisasi bilan birga namoyon bo'ladi: shaxs o'tmishdagi muvaffaqiyatsiz tajribalari natijasida "mening harakatim baribir natija bermaydi" degan ishonchni o'zlashtiradi va huquqiy passivlikka beriladi. Oilada kattalarning "qonundan foyda yo'q" qabilidagi takror mulohazalari bolada huquqiy passivlikni mustahkamlaydi. Bu determinant huquqiy bilim mavjud bo'lsada, nima uchun huquqiy xulq namoyon etilmasligini izohlaydi.

3. Ota-onaning tarbiya uslubi. Oiladagi tarbiya uslubi huquqiy sotsializatsiyaning yo'nalishini belgilovchi muhim omildir. Avtoritar uslubda - bunda kattalarning talabi so'zsiz itoatga asoslanadi - bola huquqlar emas, balki bo'ysunish tajribasini o'zlashtiradi; uning o'z fikrini bildirish va manfaatini himoya qilish ko'nikmasi cheklanadi. Demokratik (avtoritetli) uslubda esa bola muzokara, kelishuv va o'zaro hurmatga asoslangan munosabatni o'rganadi, bu esa huquqiy sub'ektivlikning psixologik negizini shakllantiradi. Permissiv (e'tiborsiz) uslub esa huquqiy chegaralar haqida aniq tasavvur bermaydi. Shunday qilib, tarbiya uslubi huquqiy savodxonlikning rivojlanishi uchun zamin yaratuvchi yoki uni cheklovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

4. Huquqiy o'z-samaradorlik. Huquqiy o'z-samaradorlik - shaxsning "men o'z huquqimni tushuna olaman va uni himoya qila olaman" degan ishonchidir. Bu omil huquqiy bilimni real huquqiy xulqqa aylantiruvchi psixologik bo'g'in vazifasini bajaradi. O'z-samaradorlik past bo'lganda, shaxs bilim ega bo'lsa-da, huquqiy harakatdan o'zini o'zlashtiradi. Bu ishonch oilada - bolaga o'z fikrini bildirish, qaror qabul qilish va natijani ko'rish imkoniyati berilganda - bosqichma-bosqich shakllanadi.

Ko'rib chiqilgan to'rt determinant bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ish ko'radi. Ularning o'zaro ta'siri navbatdagi bo'limda konseptual model shaklida tahlil qilinadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan psixologik determinantlar umuminsoniy xususiyatga ega bo'lsada, ularning namoyon bo'lish shakli muayyan madaniy muhitga bog'liq holda o'zgaradi. O'zbek oilasining bir qator madaniy-psixologik

xususiyatlari huquqiy sotsializatsiya jarayoniga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi va shu sababli alohida tahlilni talab etadi.

Birinchidan, o'zbek oilasiga kollektivistik qadriyatlar tizimi xosdir. Bunda shaxsiy manfaat ko'pincha oila yoki jamoa manfaatiga bo'sundiriladi. Bu xususiyat huquqiy savodxonlikka ikki tomonlama ta'sir ko'rsatishi mumkin: bir tomondan, u o'zaro mas'uliyat va majburiyatlarni anglashni kuchaytiradi; ikkinchi tomondan, individual huquqiy sub'ektlilik - shaxsning o'z huquqini mustaqil himoya qilish tashabbusini cheklashi mumkin, chunki nizoni rasmiy huquqiy yo'l bilan hal qilish jamoa hamjihatligini buzish sifatida qabul qilinishi ehtimoli mavjud.

Ikkinchidan, mahalla instituti o'zbek jamiyatida nizolarni hal qilishning norasmiy mexanizmi sifatida muhim o'rin tutadi. Mahalla orqali muammoni hal qilish ko'p hollarda rasmiy huquqiy institutlarga murojaat qilishdan ustun qo'yiladi. Bu hodisa huquqiy savodxonlikning shakllanishiga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadi: u nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish ko'nikmasini rivojlantiradi, ammo ayni paytda rasmiy huquqiy institutlardan foydalanish tajribasini va ularga ishonchni cheklab qo'yishi mumkin.

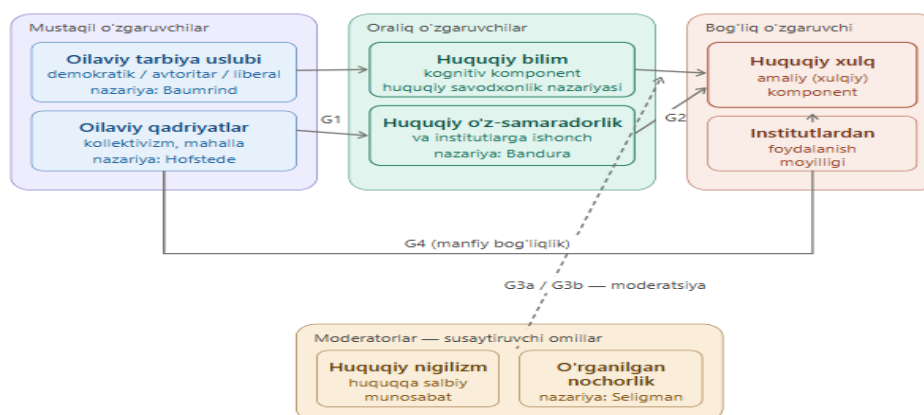
Uchinchidan, o'zbek oilasida yosh ierarxiyasi va kattalar avtoriteti kuchli ifodalangan. Bolaga nisbatan ko'pincha so'zsiz itoat kutiladi, uning o'z fikrini ochiq bildirishi har doim ham rag'batlantirilmaydi. Bu xususiyat avtoritar tarbiya uslubining tarqalganligini izohlaydi va huquqiy o'z-samaradorlikning shakllanishini sekinlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazkur kontekstual xususiyatlar bir ma'noli salbiy yoki ijobiy emas. Ular huquqiy sotsializatsiya jarayoniga murakkab, ko'p yo'nalishli ta'sir ko'rsatadi. Aynan shu murakkablik g'arb ilmiy adabiyotidagi modellarni o'zbek oilasiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmasligini va milliy kontekstga moslashtirilgan tahlil zarurligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi nazariy tahlil asosida o'zbek oilalarida huquqiy savodxonlikning shakllanishini izohlovchi konseptual modelni taklif etish mumkin. Model determinantlarni izolyatsiyalangan omillar ro'yxati sifatida emas, balki sababiy zanjir tarzida tasavvur qiladi. Modelning markaziy g'oyasi quyidagicha. Oiladagi tarbiya uslubi boshlang'ich shart-sharoit sifatida ish ko'radi: demokratik uslub huquqiy o'z-samaradorlikning rivojlanishiga zamin yaratadi, avtoritar uslub esa uni cheklaydi. Huquqiy o'z-samaradorlik darajasi, o'z navbatida, shaxsning huquqiy institutlarga ishonchi bilan o'zaro bog'liqdir. Past o'z-samaradorlik va past institutsional ishonch birgalikda huquqiy nigilizm hamda o'rganilgan nochorlikning shakllanishiga olib keladi. Bu esa pirovardida huquqiy savodxonlikning passiv - bilimga ega bo'lsa-da, amalda namoyon bo'lmaydigan shaklini yuzaga keltiradi. Milliy madaniy kontekst (kollektivism, mahalla, yosh ierarxiyasi) esa ushbu zanjirning har bir bo'g'iniga ta'sir ko'rsatuvchi moderator omil sifatida ishtirok etadi. Ushbu konseptual model asosida keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi mumkin bo'lgan ilmiy gipotezalar quyidagicha shakllantirildi:

Taqdim etilgan gipotezalar mazkur nazariy maqolaning yakuniy mahsuli emas, balki keyingi empirik tadqiqotlar uchun ilmiy asos vazifasini bajaradi. Ularni tekshirish so'rovnomasi, standartlashtirilgan psixodiyagnostik metodikalar va statistik tahlil usullarini qo'llashni talab etadi. Xulosa qilib aytganda huquqiy savodxonlik psixologik hodisa sifatida tahlil qilinib, uning oila muhitida shakllanishini izohlovchi to'rt asosiy determinant huquqiy institutlarga ishonch, huquqiy nigilizm va o'rganilgan nochorlik, ota-onaning tarbiya uslubi hamda huquqiy o'z-samaradorlik ajratib ko'rsatildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, huquqiy savodxonlikni faqat bilim darajasi bilan tenglashtirish noto'g'ri: u motivatsion, emotsional va ishonchga oid komponentlarni qamrab oluvchi murakkab psixologik tuzilmadir. Tadqiqotning asosiy natijasi sifatida determinantlarni o'zaro bog'liq sababiy zanjir tarzida tasavvur qiluvchi konseptual model va uni tekshirishga qaratilgan to'rt ilmiy gipoteza taklif etildi. Model o'zbek oilasining madaniy-psixologik xususiyatlarini kollektivism, mahalla instituti va yosh ierarxiyasini moderator omillar sifatida hisobga oladi.

Huquqiy xulq-atvor shakllanishining konseptual modeli

References

- [1] Bandura A. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
- [2] Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
- [3] Tyler T. R. Why People Obey the Law. - Princeton: Princeton University Press, 2006.

[4] Tapp J. L., Levine F. J. Legal Socialization: Strategies for an Ethical Legality // Stanford Law Review. - 1974. - Vol. 27. - P. 1-72.

[5] Baumrind D. Current Patterns of Parental Authority // Developmental Psychology Monographs. - 1971. - Vol. 4, № 1, Pt. 2.

